

EL MS. B-71 DE L'ARXIU HISTÒRIC DE LA CIUTAT DE BARCELONA I EL MS. 4539 DE LA BIBLIOTECA DE CATALUNYA: DOS NOUS CÒDEXS DEL LLIBRE DELS ÀNGELS D'EIXIMENIS

I. INTRODUCCIÓ

«E seny a pendra va hom a París, e a Tolosa, e en Bolunya e-n altres e diverses studis». A la segona meitat del tres-cents i durant el quatre-cents, si per aprendre saviesa, segons aquest fragment de bestiar de l'època de fra Francesc Eiximenis, era necessari anar a totes aquelles universitats, el franciscà ho complí al peu de la lletra. Però, qui llegia els seus textos en català? El que pretenc és presentar alguns lectors d'una de les seves obres, el *Libre dels àngels* (en endavant *LA*), escrit a València el 1392, conservat en vint-i-quatre manuscrits i dos incunables de 1494: Barcelona, impressor Johan Rosenbach, 21 juny, i Barcelona, Pere Miquel, 4 setembre (I i II respectivament en el catàleg de Massó 1909-10: 617-637).¹ En segon lloc, presento dos nous còdexs quatrecentistes del *LA*, dels quals faig una descripció, els afegeixo al meu *stemma codicum* de 1997 i els assigno les lletres θ (AHC B-71) i ζ (BdC 4539).

2. LECTORS DEL *LA*

2.1 *Uns possibles lectors: els abats Esteve d'Agramunt i Pere Sorts*

La família d'Esteve d'Agramunt, vicari general el 1409 del bisbe d'Elna i patriarca de Jerusalem Francesc Eiximenis, devia ser originària de la plana urgellenca,

1. Cf. Hernando 2002, especialment els docs. 210 (abril, 22), 211 (abril, 26), 212 (maig, 24), 213 (juny, 10), 214 (juny, 20), pp. 520-25; doc. 218 (setembre, 16) i 219 (octubre, 24) sobre pacte entre l'impressor Johan Rosenbach i el llibreter Pere Miquel, tots de 1494, pp. 527-8; doc. 224 (1495, març, 5), p. 533. Tots són docs. barcelonins sobre l'incunable I excepte el doc. 219 que, potser, entre d'altres impressions, es refereix a l'incunable II.

i si, és una altra suposició, era de la vila d'Agramunt o hi havia viscut, el priorat de Santa Maria de Gualter s'hi troba molt a prop. Devia ser un primer lloc amb certs llaços afectius, a causa de la seva proximitat, i anys a venir, en fou el prior. Doncs, el rector d'Olzinelles, el Dr. Ernest Zaragoza, acadèmic corresponent de les Reials Acadèmies de la Història i de Bones Lletres, no el fa constar en el seu recent i magnífic *Abaciologi benedictí de la Tarraconense* (2002) en el seu càrrec com a prior de Santa Maria de Gualter, ja que defuig els seus objectius. El vespre del 4 de març de 2003, ell mateix ja ho indicava verbalment, en l'agraïment a la càlida i erudita presentació del pare Alexandre Masoliver, del monestir de Poblet, a la Fundació Balmesiana, de Barcelona, presidida solemnement per l'Excm. i Rvdm. Arquebisbe de Tarragona i Primat, Dr. Lluís Martínez Sistach. Hi digueren unes paraules l'abadessa de Sant Pere de les Puel·les de Barcelona, la mare Gertrudis Nin, el Secretari General del Departament de la Presidència, Sr. Carles Duarte, respecte a l'*Abaciologi*; i l'Il·lm. Alcalde de Mataró, Sr. Manuel Mas Estela, a propòsit de la publicació de dos llibres de Mn. Ramon Corts i Blay,² presentats pel sr. Albert Manent i per Mn. Josep Martí. Mn. Zaragoza també diu al pròleg que l'*Abaciologi benedictí de la Tarraconense* és un recull com a punt de partida per a investigacions futures, fet «amb el doble intent de posar a les mans dels investigadors monàstics una eina de treball i esperonar els novells i no tan novells historiadors de casa nostra a cercar i publicar tanta documentació monàstica, dispersa en diferents arxius eclesiàstics, monàstics i civils, a fi i efecte que l'obtenció de noves dades biogràfiques serveixi per a corregir, precisar i ampliar les aportades per aquest nostre abaciologi benedictí de la Tarraconense». Per això, tan sols consta en l'apartat «51. Priorologi de Santa Maria de Gualter», el prior benedictí del segle XIV Ramon de Vilaragut (1328) com a administrador de Montserrat (Zaragoza 2002: 210). De fet, Esteve d'Agramunt fou prior de Santa Maria de Gualter (ara diòcesi de Solsona, llavors diòcesi d'Urgell) per molt poc temps, tal com indicava en la meua comunicació al Col·loqui de la Sorbona.

El 1974 l'erudit vigatà mossèn Antoni Pladevall (Pladevall & Català Roca 1974: 51)³ explicava, a grans trets, els orígens primerencs i el tràgic final de la història de

2. Vegeu R. Corts, *Josep Puig i Cadafalch: un polític catalanista i catòlic. Els fets de Corpus de Barcelona de 1919*, presentat pel sr. Albert Manent, director del Centre d'Història Contemporània de la Generalitat de Catalunya; i el *Regest de la documentació del segle XX sobre Catalunya i la Santa Seu conservada a l'Arxiu Secret Vaticà II. Fons de la Secretaria d'Estat (1899-1921)*, per Mn Josep Martí i Bonet, canonge, director de l'Arxiu Diocesà de Barcelona. També era a la mesa Mn. Josep Perarnau, professor de la Facultat de Teologia de Catalunya, a qui el 9 d'abril del 2003 se li ha retut al Palau de la Generalitat un merescut homenatge pels 20 anys de l'ATCA, juntament amb tots els seus deixebles.

3. Cf. Pladevall & Català Roca (1974: 51). Les pp. 313-15, dedicades esp. a Santa Maria de Gualter, amb fotografies de cases, nau central de l'església i pany de paret.

Santa Maria de Gualter, actualment al municipi de la Baronia de Rialb (la Noguera), situat «a pocs metres de la carretera general de Lleida a la Seu d'Urgell i Puigcerdà, un quilòmetre i mig amunt de la vila de Ponts, a l'altra banda del Segre, enmig d'arbres i vegetació que cobricelen un xic el seu ossam descarnat» (Pladevall & Català Roca 1974: 313 i 315). «El priorat de Gualter, compost inicialment pel prior i quatre monjos i alguns beneficiats, va anar prosperant al llarg de l'època medieval fins a la seva estagnació en iniciar-se el segle XVI» (Pladevall & Català Roca 1974: 315). L'església i claustre era acompanyat d'«altres edificacions [...] ara la casa rectoral i habitatges particulars» (315). Esbotzat amb els segles des de la seva extinció el «1593, quan les seves rendes foren aplicades a la dotació de la canònica del novell bisbat de Solsona» (313), i amb la guerra civil de 1936-39, fou concretament durant aquest darrer any «quan les forces republicanes en retirada cap al Pirineu van voler destruir la gran quantitat d'explosius que havien emmagatzemat en ell» (315).⁴

Esteve d'Agramunt, doncs, un cop mort el patriarca Eiximenis el 1409, féu una brillant carrera com a abat: fou el quaranta-unè abat de Santa Maria d'Amer (la Selva, diòcesi de Girona)⁵ entre 1414 i 1416 (Barraquer 1906: I, 72-76 i 1916-18: I, 79-81). Poc temps més tard, aquest monestir patí els terratrèmols de 1427-28. Segons el Dr. Zaragoza: «El capítol d'Amer havia proposat al papa per a abat Jordi de Castellet el 23 de novembre de 1412, [degut a la mort de l'anterior abat, Bernat de Pontons,] però no fou acceptat. En prengué possessió [Esteve d'Agramunt] pel seu procurador Joan d'Agramunt el 8 de novembre de 1414. Fou traslladat a Roda el 1416».⁶ Aquest Joan d'Agramunt devia ser un parent pròxim.

Més tard esdevingué el trenta-setè abat de Sant Pere de Rodes, però morí al cap de poc temps. Diu Mn. Zaragoza: «Fou abat d'Amer (1414-16), però per raó del cisma d'Occident, encara que fou nomenat [abat de Sant Pere de Roda] l'1 de gener de 1416 no en pogué prendre la possessió fins al 1429. Morí a la tardor de 1432, perquè el 3 de gener de 1433 l'abadia [de Rodes] ja era vacant» (Zaragoza 2002: 348). Cal dir que Pere Sorts fou l'anterior abat de Sant Pere de Rodes des del 1416 fins a 1429, quan també hi passà a viure Esteve d'Agramunt en els mateixos anys, i passà a ser abat de Sant Feliu de Guíxols el 1429, cenobi on recordo que es copià una *Libre de les dones* (Gascón 1996). Per això Esteve d'Agramunt, un cop solucionat

4. També s'indica que fou utilitzat com a polvorí pels republicans a Zaragoza (1997: 118-119).

5. Cf. també Barraquer (1915-18: I, 79-81) sobre la destrucció del monestir de Santa Maria d'Amer, amb un escut ibèric: de gules, una Mare de Déu sostinguda per dos i dos angelets, damunt un bàcul al cap que surt de sota del peu. «El escudo del monasterio de Amer procede del libro citado del Sr. Vila, Tomo III, fol. 60». També pp. 754-55. Venda de propietats del monestir al s. XIX, esp. vol. 3, 175-183.

6. Vegeu Zaragoza (2002: 37) i (1997: 19-21), s.u. «Amer, Santa Maria d'», esp. 20; 118-119, s.u. «Gualter, Santa Maria de»; 193-195, s.u. «Roda o Rodes, Sant Pere de», esp. 194.

el cisma, assumí oficialment el càrrec del monestir. Dos anys després, el 1431, Pere Sorts passà a ser abat de Sant Cugat del Vallès fins a la seva mort, el 1461.⁷

2.2 D'altres lectors-copistes: frares i ciutadans

Aquest apartat només parteix dels incipits i èxplicits de les còpies conegudes per qui escriu això, i deixa de banda les referències tretes de manuals notarials. Res no ens aporta el ms. més pròxim a l'arquetipus, *A* (BNM 4030) en el seu èxPLICIT, tan sols la data d'acabament de la còpia (f. CCXXV): «*Qui escripsi escribat cum semper domino uiuat Amen* ffon acabat la uespra de mossenyer sent berthomeu a ·xxvi· de agost en lany dela natiuitat de nostre senyor ·M· ·CCC·XC·VIII· *Deo gracias*». *B* (BdC 267) es copià ràpidament, en tan sols quatre mesos i una setmana, segons l'incipit (f. Ir/14r): «Enasi comensa lo primer tractat del primer libra dels angels e comensa lo primer capitol qui proposa curt en general laltea dela angelical natura comensil descriura digous a xv de joliol lany M CCC sis». I de l'èxPLICIT (f. CCLXXVIII): «Acabat es lo libre dels sants angels diluns ha xxii del mes de noembra per la ma de nanthoni duran sabater a qui deus don bona vida per mes de be a fer E apres la sua fi laculla enle santa ciutat deparadis Amen (CCLXXVIII/291r) E fo acabat en lany M CCC sis *deo gracias amen*». Aquest manuscrit després pertangué a Gil Sánchez Munyoz, a Terol. *G* (BdC 342) té un èxPLICIT amb la datació de la còpia i una fórmula de l'amanuense similar a la d'*A* (f. 190vb/181b de Massó): «*ffinito libro sit laus e gloria christo Qui scripsit scribat et semper cum domino uiuat amen. Anno a natiuitate domini millesimo Quadringentesimo Decimo octauo Nona die Decembris*». *H* (BNM 73), amb un altre copista d'antropònim Antoni com *B*, és un ciutadà, segons l'èxPLICIT (f. CCCV/306v/[324v] meu): «***Iste liber fuit expletus per manus Anthoni marti scriptoris ciuis Valencie die Mercurii Vicesima Septima mensis Marcii anno ·m^o·cccxxxi^o·***». *J* (BUB 86) es presenta amb un altre èxPLICIT aclaridor (f. CLXXra/177ra): «***Bartholomeus uocatur qui scripsit benedicatur***. Ffo scrit lo present libre en lany de la natiuitat de nostre Senyor deu ·Mil·CCC·xxxv·. *Ffinito libro sit laus gloria christo*». *L* (Barcelona, Pública Episcopal del Seminari Conciliar de Barcelona, ms. 1404), amb part de l'èxPLICIT repetitiu: «*Benediccamus domino deo Gracias Amen. Qui scripsit scribat semper cum domino e[t] custodie angelorum uiuat Amen*. Acabat es lo libre dels Angels al dia de la cadira de sant pere a xxii de ffabrer Any Mil CCCCLXXXVI· ***scrit de ma den Jaume Vilardell sparter Ciutada de Barcelona*** que deu li lex be acabar sos dies Amen. *Ffinito libro sit Laus Gloria Christo Amen*». Aquest copista escriu una frase final com la de *J* i tendeix a

7. Vegeu Zaragoza (2002: 212 i 348). Cal precisar la meua comunicació de la Sorbona respecte a aquest punt.

resumir com a *G. M* (Arxiu Capitular de Barcelona, 30), copiat per dos amanuenses del s. xv: el primer copista amb lletra gòtica molt librària pertany al català oriental (fins al f. xcvi), i el segon, amb gòtica cursiva i pertanyent al català occidental (fins al xcviir); i el primer?, del f. xcviiv fins al final de la còpia (f. clxxxvib), sense afegir res al text eiximenià. *N* (BdC 462), del s. xv, presenta rere el capítol penúltim de l'obra, el 49 del cinquè tractat, una frase similar a *J i L* (f. clxxxvib): «*ffinito libro sit laus gloria christo amen*». Tot seguit es troba el cinquantè capítol del cinquè tractat. *O* (BNM 62), també del s. xv, amb frases i documents afegits de 1480, d'altres sense datar del s. xv, i del 18 de març de 1527, no especifica quin fou el seu copista medieval. *P* (Arxiu Capitular de Girona, 55), també del s. xv, conté una mena de firma autògrafa d'un tal «*Aulet*»? rere el darrer capítol (f. cxxxix^r). Massó li atribueix 164 folis, cosa que indica un altre còdex. *Q* (Monestir de S. Lorenzo de El Escorial, h-ij-13), també del s. xv, amb l'èxplícit amb la frase final de *J, L* i *N* (f. cclxxxiii^v/295^v): «*Sit tibi laus christe quoniam explicit liber iste et semper dominus vobiscum Amen. Ffinito libro sit laus e gloria christo Amen*». *R* (Monestir de S. Lorenzo de El Escorial, h-ij-21), també del s. xv, amb un èxplícit de fi del xv (f. 216^v): «*yo tomas deziga qui exempli[?] escribat semper cum domino scribat deo gracias*» i «*Amen*». Recorden els darrers mots els d'*A, G i L*. *S* (Biblioteca Nacional de París, esp. 38), de principi del s. xv, fou escrit per un rossellonès. *T* (Ateneu Barcelonès, 4) —tan sols em refereixo a l'original—, de principi del s. xv, completat ja al s. xvi per un altre copista,⁸ acaba amb l'èxplícit (f. cxxiii^v): «*Ffinito libro sit laus gloria christo amen. 22. Ffrancischus uaufredi uocatur qui scripsit benedicatur amen*», el qual recorda *J*, i presenta un interessant afegit: «*A xxviii^o de noyembra la uespra de sen ten dreu lany m^occcc xviii^o se despobra la vila de banyoles per ffra .G. de pau abat del dit loch*». Sens dubte es tracta del trenta-setè abat benedictí de Sant Esteve de Banyoles: «*Guillem de Pau 1409-1443. Fou depositat el 1443; morí el 13 de juliol de 1444 a la presó del bisbe de Girona i fou sepultat a la catedral. Havia estat president de la Congregació Claustral el trienni 1441-44*» (Zaragoza 2002: 69). Francesc de Vaufred pertangué a aquest monestir i copià *T* per encàrrec de l'abat Guillem de Pau? El testimoni α (Biblioteca Casanatense, 394; abans Regia Biblioteca Casanatense), d'un català oriental, fou examinat pel pare Miquel Batllori i registrat en un manuscrit allargassat del s. xvii a la mateixa biblioteca. Té al f. [238r] l'«*Explicit libri deo gracias Die Jouis mensis Julii Anno anatiuitate domini m^occccxxviii^o. fuit perfectus per bartholomeum anthonii ad honorem dei e[t] sancti Miquelis*». El testimoni β (Cambridge, Trinity College Library, 350), del s. xv, sense cap dada de copista com a *S, θ* (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona B-71) i ζ (BdC 4539). El testimoni δ (Monestir de S. Lorenzo de El Escorial, h-ij-16) té un èxplícit

8. Tinc un estudi en premsa de certs fragments cinccentistes, afegits per aquest copista del segle xvii.

(f. CCVIII) ben clar: «Aquest libre fo acabat *per mans den Johan espanya palicer*, djmarts a vij. de mag en lany de n[ost]ro Senyor M. CCCC. viiiij». El testimoni ε (BNM 17651) potser correspon al ms. *P* esmentat per Massó pel nombre de 164 folis i, per tant, diferent del que indico com a *P* més amunt. L'èxplícit de ε (f. 164va) és: «*Dentur pro penna scriptori celica Rregna qui frater petrus de fabricis nuncupatur Camerarius sancti petri de bisulduno* [=Sant Pere de Besalú]⁹ *qui diuino subsidio ac gratia XIII die nouemris Anno A natiuitate domini M^o CCCC quarto eum prefecit Amenri deo gracias semper Amen*». El testimoni φ (Copenhaguen, Kongelige Bibliotek, 2921, 4°), del s. xv, només copia en català el capítol 38 del cinquè tractat. El testimoni γ (Tarragona, Biblioteca provincial, fons Monestir de Santes Creus, 46), amb text que recorda l'estil d'Eiximenis (f. [447r]), copia amb amplificacions els capítols 24 i part del 25, 26-31, tots del terç tractat, i un altre text que també el recorda al f. [454r], amb l'èxplícit: «*Deo gracias. / Jaquetus de Marvilla. Oracionum predicare devotissimus u.*» Aquest desconegut amplificador del text eiximenià és ara com ara un autèntic misteri. El testimoni τ (Montserrat, Biblioteca del Monestir, 1141), de 1807, és còpia de l'incunable I (Barcelona, Johan Rosenbach, 21 juny 1494), sense cap interès textual. El testimoni υ (ACA, Secció *Órdenes Religiosas y Militares, Hacienda*, sign. «Fragments còdexs mss.», carpeta n° 8, núm. 216; s. xv) és còpia de taller sense cap referència al copista, a causa del seu estat fragmentari, llegit a la cartoixa de Montalegre.¹⁰ El testimoni μ (BCS 15-49), del s. xv, és tan curt que no puc sinó remetre al meu estudi de 1997, on indico que el posseï el lletraferit misser Miguel Ferrer, prior del Sant Temple de San Salvador de Saragossa (17 setembre 1461-†30 octubre 1482) i doctor en dret canònic. En la llista dels *nomina sacra*, μ segueix *A* i s'allunya de *G*, i sembla més pròxim a *H*, encara que el fragment s'hauria de comparar directament amb la tradició textual llatina del *LA*.¹¹

3. DESCRIPCIÓ CODICOLÒGICA DEL MS. B-71 DE LA CASA DE L'ARDIACA¹²

Barcelona, Biblioteca de l'Arxiu Històric de la Ciutat (Institut Municipal d'Història de la Ciutat, Casa de l'Ardiaca), ms. B-71. No porta títol i només conté

9. Cf. Zaragoza (2002: 93-100 i n. 14), sota el trentè abat de Sant Pere de Besalú, Dalmau de Guixà (1387-1409).

10. Cf. Zaragoza (1997: 147-149), s.v. «Montalegre, Santa Maria de». Vegeu Gascón (1997: esp. 679-681 i edició dels *membra disiecta* a 683-688).

11. Veg. Gascón (1997: 647-676 i edició del fragment a 682-683, i nn. 40-44). Assigno ara la lletra μ per al ms. 15-49 de la Biblioteca del Cabildo Metropolitano de Saragossa. Sobre aquest ms. factici, cal estudiar-ne encara més els seus textos i el seu origen.

12. Dec la seva coneixença a la Dra. Gemma Avenoza, de la Universitat de Barcelona, a qui en dono les gràcies.

el LA. Folis de pergamí (P), d'un gruix prim i regular, predominant els de paper (p). Filigrana del munt de tres turons dins d'un cercle; el del mig és més alt que els altres, coronat per un tipus de creu, que correspon a Briquet, vol. 3, p. 597, núm. 11878, de Palerm i datat el 1444. Els folis amiden 265 × 210 mm.

Consta de quaderns, organitzats de la següent manera: 3 folis nous, en blanc, i els antics: 1P (pèl-carn), II-VIIP, VIII-IXP (pèl-carn i carn-pèl, amb pèrdua de l'extrem inferior dret del f. IX segons el r, que no afecta el text), X-XVP, XVI-XVIIIP (carn-pèl i pèl-carn), XVIII-XXIII-p, XXII[II]-XXVP (pèl-carn i carn-pèl), XXVI-XXXIP, XXXII-XXXIII-p (carn-pèl i pèl-carn), XXXIII-XXXIXp (numeració moderna en llaips dels ff. XXXVIII i XXXIX, com sia que el primer té el marge exterior més endins que tots els altres i el segon —el XXXIX— amb sengles forats al marge superior, on afecta la numeració, i a l'inferior), 1 f. (paper nou en blanc en lloc del f. XL original, que devia ser de pergamí), XLIP (carn-pèl), XLII-XLVIIP (el f. XLII té un estrip al canal, que no afecta el text), XLVIII-XLIXP (carn-pèl i pèl-carn), L-LVP, LVI-LVIIIP (pèl-carn i carn-pèl), LVIII-LXIIIP, LXIII-LXVP (carn-pèl i pèl-carn), LXVI-LXXIP, LXXII-LXXIIIIP (pèl-carn i carn-pèl), LXXIII-LXXIX°-p, ·LXXX-·LXXXIP (carn-pèl i pèl-carn), LXXXII-LXXXVIIIP, LXXXVIII-·LXXXIX·P (pèl-carn, amb pèrdua del marge inferior extern, que tampoc no afecta el text, i carn-pèl), XC-XCV-p, XCVI-XCVIIP (carn-pèl i pèl-carn), XCVIII-·CIII-p (el f. XCVIII té un estrip sota la col. més pròxima al lloc, en el marge, que no afecta el text), CIII-CV·P (pèl-carn i carn-pèl), CVI-CXI-p, CXII·P (carn-pèl), falta el f. CXIII; CXIII-CXVII-p, CXXVP, ·CXIX-·CXX-p, falten ff. CXXI-CXXII, CXXIII-CXXIIIP, ·CXVIII-p, CXXVI-·CXXIX^o-p, ·CXXX·P (carn-pèl), falta f. CXXXI (deuria ser de pergamí), CXXXII-CXXXVII-p, CXXXVIII-CXXXIXP (pèl-carn i carn-pèl), CXL-CXLV-p, CXLVI·P (carn-pèl; és més prim el pergamí en el text rb i va, però el text és ben lleigible ja que és més blanc), falta CXLVII (devia ser de paper), CXLVIIIIP, 3 ff. nous en blanc. Molts ff. tenen el segell quadrat en tinta lila en els r, on diu «ARXIU HISTÒRIC DE LA CIUTAT BARCELONA», i dins un requadre hi ha l'escut de Barcelona amb tres pals al primer i quart quaters i la creu de sant Jordi al segon i tercer, voltat d'orles. S'observen petits forats de corc, que no afecten el text, tant en ff. de pergamí com de paper. Es nota el pautat, fet amb carbó.

A cada foli es distribueix el text en dos corondells per plana d'uns 190 × 70 mm aproximadament, excepte en el f. CXLVIII·va, on s'acaba el text a la vint-i-unena línia, i es compten sent entre 35 fins a 37 línies per columna aproximadament. La caixa d'escriptura és de 190 × 155 fins a 160 mm, amb un intercolumni de 150 mm. El còdex consta dels següents reclams: *jutge f. xviv, mort xxxiiiv, per tal xlviiv, e ljurada lxiiiiiv, los dimonis lxxxv, Nos-los- xcviv, gran traydor cxiiiv, On se diu cxxxv, A la qual.* (dins un filacteri) CXLIV.

Glosses marginals: «notuli qui dix Euagrius» al marge esquerre del f. XIIIra i al dret una clau que engloba el text de la col., «nota hic» al marge dret de xxxvrb,

«notuli» al marge dret de XLIIrb i clau que inclou text en forma de semicercles dalt i punts dins, com una mitja flor, «Nota» i «Notuli bene [...]ultia verba» al marge esquerre de LIIIva, «notuli dem[...]» i «item de mali[tia]» al marge dret de LVRb, «notuli de oratione» LVIIIrb, «notuli vide iob ·8 ·ca^o» al marge dret de LVIIIvb, «notuli de oratione» al marge esquerre de LIXva i clau que engloba text, «·de ·simonia» i «·de ·luxuria» i «·dels qui no do[nen als] pobres lo que [...]» i «del qui parla mal de nostre [...]» al marge dret de LXRb, «del qui ere inobedient [d]el pare e mare» i «del qui nofeia [j]usticia» i «[de] qui no conselaue [r]ectament son Rey» i «[del]·lagoter» al marge esquerre de LXva, «Eli» i «cossari·» al marge esquerre de LXIra. Afegits de text: al marge dret de XXXVIIrb, al marge esquerre de LIIra i una clau al rb que és idèntica a una del marge dret de LIIIrb (el darrer traç de la numeració és en tinta negra i no vermella), afegit al marge esquerre de LVrb, al marge dret de LXIXvb, al marge dret de CXXrb amb la rúbrica del capítol VIII del cinquè tractat afegida en espai en blanc i marge dret, la qual ratlla la del capítol v incorrecta, ambdues en vermell, al marge dret de CXLIIIrb, al marge dret de CXLVrb.

Respecte al mal relligat dels folis de nou en nou, hi ha sota la col. b del f. CXVIII: una creu acabada en quatre rodones al final de cada braç i, entre aquests, un puntet, i sota seu el text «vade infra soleo ·CXVIII· ad titule signum /o CXXV»; una creu amb doble línia i quatre puntets entre els braços a dalt i a l'esquerra de CXXVr i al v una creu acabada en *c* cap enfora de cada braç i en línia horitzontal al peu, amb puntets entre els quatre braços, més el text «gire anant en cartes CXXVI en tal senyal» i una altra creu de les mateixes característiques; dues creus amb puntets i acabats els braços verticals en rodonetes i els horitzontals torçats, amb puntets entre els braços, a dalt i a l'esquerra de CXIXra; «tornau atras en cartes CXXV· /o CVIII· en tal senyal·» i una creu com la de CXXVr sota la col. b de CXXIIIv; una creu a dalt i a l'esquerra de CXVIIIra com la de CXVIIv i al vb una creu com la de CXIXra, i el text «torne atrás a cartes CXVIII· en tal senyal», i una altra creu com la de CXIXra; una creu damunt CXXVira com la de CXXVv.

Es conserva la foliació antiga en xifres romanes vermelles, que deurien anar i veure's totes des del f. 1 fins al CXLVIII, la qual està tallada i és il·legible en molts casos, pel fet d'haver retallat marges per reenquadrarn el còdex. Cal indicar que el marge superior, en haver-lo tallat, és menor que el del canal i el marge inferior. Guardes no originals, del s. xx, fetes de cartró recobert de pergamí i, a dins, un full enganxat de paper. Al full de darrera, un tegell de paper imprès en blau marí, on posa: «AJUNTAMENT DE BARCELONA/ - INSTITUT MUNICIPAL/ D'HISTÒRIA DE LA CIUTAT/» i en rotulador negre: «MS. B-71». Relligadura en couro més fosc, que es veu en dues puntades als extrems superior i inferior de les cobertes, tocant al lloç. A dalt del lloç hi ha enganxat un tegell rodó de paper amb la signatura actual, escrita en rotulador negre: «B 71».

Lletra gòtica cursiva, molt regular i angulosa, de la primera meitat del s. xv, dins la tradició textual pròxima a *G* (1418) i *S* (princ. s. xv), de la branca II. Més o menys a partir del f. *xcvii*v observo una lletra més petita, la qual comença a tenir majúscules omplertes amb tinta groga a partir del verso del foli anterior fins al *cxxxv*. Hi ha mots corregits amb tinta més suau als ff. *xxxix*va i *xlvii*rb. En algun cas, el copista encabeix les lletres dins el pautat, fent que l'espai entre línies s'enxiqueixi, tal com succeeix al f. *lxvii*rb. En aquesta darrera part, la tinta és més clara i pot pertànyer a un altre copista. Cal dir que, abans, hi ha traços verticals a la primera línia de cada columna que s'allargassen cap al marge superior, i les *y* tenen un bucle inferior que sobresurt molts cops en els laterals de les columnes. Observo la forma *sanct*, més llatinitzant que *sant*, així com *Michael*, alternant amb *Miquel*, fenomen observat a *M* i d'altres. Hi ha en el text alguns punts, quan el copista arpenjava la ploma. Certes majúscules també indiquen que es tracta d'un ms. de cap al final de la primera meitat del s. xv. La tinta és en bon estat de conservació i la lletra és arreu ben llegible. Hi ha calderons vermells i blaus, que alternen, més abundosos al primer quart de ms. Rúbriques en vermell, les quals semblen haver estat escrites posteriorment, com sia que hi ha en molts casos considerables espais en blanc.

La caplletra, blava i vermella, del f. *Ira* (A) és molt més gran que les d'inici del text de cada capítol, la qual ocupa 8 línies i la meitat de la columna, historiada amb una filigrana blava i vermella preciosa, que recorda en alguns trossets les fulles d'acant. Les caplletres de capítol són en vermell amb filigrana lila, i alternen amb les blaves amb filigrana vermella. El copista indicava la caplletra en petit, en negre o, en algun cas, en vermell. Es desconeix la procedència del copista, però de l'ortografia del text es desprèn que pertany al català oriental (central?). No hi ha fet cap estudi del ms. sinó tan sols el seu esment a dos llibres del Dr. Jesús Alturo (2001: 280 i 2003: 304). No hi ha cap colofó que ens indiqui possessor ni signatura antiga. Pel que fa a la iconografia, hi ha una cara amb cabellera de mitja melena mirant el lector al marge esquerre del f. *lii*va; una mà al marge esquerre de *lv*ra i, a l'intercolumnni, una mena de xarxa en forma de triangle, feta amb *x* i punts entre les *x*; i una altra mà al marge esquerre de *lviii*va.

El text no conté la carta-pròleg dirigida al mestre racional Pere d'Artés. *Inc.*, f. *Ira*, rúbr. en vermell, del capítol I del primer tractat: «Capitol primer proposa curt e en general la altesa dela Angelical natura Segons se segueix. Ihesus christus». En negre: «Angelical natura es tant alta e tant merauellosa e tant excellent creatura exalsada e glorificada ordonada per nostro Senyor deu que passa tot nostre seny e enteniment[...]». *Expl.*, f. *cxlviii*va, del capítol L del cinquè tractat: «[...] de mosse[nyer] Miquel e dels sants Angels als quals vos recoman axi carament com se ne pusch E ab aytant sia ab vos Jhesu christ per la sua clemencia Amen. Deo gra-

cias», més uns gargots ratllats a la col. vb. En regularitzo majúscules, accentuació, puntuació i poso punts volats quan consten al ms. al voltant dels numerals i per indicar elisions vocàliques.

4. FRAGMENT DEL MS. B-71 DE LA CASA DE L'ARDIACA

[f. CXL^{va}] [Cinquè tractat] Capítol xxxviii. *Qui posa revelacions de sant Miquel de alguns regnes de cristians*

Recompta-quell matex *Libra dels miracles de sant Michael* que a vi milles de la ciutat qui s'appella Abanatensis, en França, ha dins la mar Major ·I· loch appellat Tumba de Sant Michael, e aquí ha feta e edificada sa església fort devota, on fa sovín grans miracle[s]. E diu aquí que lo bisbe de la dita ciutat era anat vetlar a la dita església. E açò fou en l'any de ·M·CCC·XII·. E com fos hom sant e fort devot de sant Michael e oràs de nits aquí denant l'altar de Sant Michael, ell estech soptosament arrapat en sperit e vehé que aquí foren soptosament ab sant Michael ·III· àngels prínceps de tres rregnes, ço és Ffrança, Anglaterra, Escòssia. E apparian fort fellons contra los dits rregnes.

E dix lo príncep de Ffrança: «O, ffreres meus! E què farem que aquests diables d'òmens són tants mals e tots en una cosa [f. CXLvb] que no y val inspirar-los ne endresar-los ne spahordir-los ne dar-los prosp[er]itats; res que y fassam no-ls profita? Aytant bé, fills, si-ls lexam axí encórrer, vindran axí grans peccadors al juý de Déu, que seran dampnats per la gran rigor de nostre Senyor».

E respòs lo príncep d'Anglaterra: «A la veritat, ma gent no és tant mala com la tua, emperò aytant bé hi ha prou que fer e que dir.» Dix lo príncep d'Escòssia: «Ma gent és poca e prou dolenta, no pas tant com la de Ffrança».

Donchs, dixeren tots tres a sant Miquel: «Tu, príncep e gloriós, plàcie-t ab nós consultar lo Senyor què li plau que fassam sobre açò?» E diu que sant Miquel, per Déu il·lustrat, rrespòs: «Lo Senyor mana que per tant com lo rrey de Ffrança ha colpa en part de la malícia de son rregne e és casa massa gran, atenten majorment en honor que sia ferida en la rael e que lo rregne defalla en la línea drete e pas en la lateral, no és drete, manaça los defalliments de la dita casa e que reeba en aquells grans minves. E axí com en vensons e en presons e en moltes tribulacions, molt ha aquesta casa agreujat son poble en exequcions e en mutacions de pecúnies. E per altres rahons, plau encara al Senyor que lo poble seu soffira grans mals, car és maça carnal e dissolut e dat a delectacions. E mana que la execució de aquest rregne se faça per lo rrey de Anglaterra, lo qual sia roborat e fet fort contra ell. No vol, emperò, que puxa destruir la dita casa, car molt ha servit a la Sglésia de Déu. Ensemps, lo dit àngel purgarà Scòcia per temps, car dins poch temps serà porgada e lur rrey serà res e serà catiu en Anglaterra e, puy, desliurat, e serà feta pau. E lo anglès, après, serà porgat per altra via, la qual lo Senyor no vol¹³ revelar de present».

[f. CXLIXa] E diu que, mentre que staven axí, vingueren ·v· prínceps dels ·v· rregnes d'Espanya, demanants a sant Miquel què serà de lurs principats durant lo segon scisma de

13. vol] més «reb», ratllat al ms.

la Església, qui serà dins aquest centenar. E diu que sant Miquel respòs: que aquí lo diable cristià sofferrà grans vasons e anugs per los moros que ells mateys sostenen, favorexen e nodrexen, per lo gran servey que n'han, mas tornar-los ha damunt, car més han amat lur servey que la honor del nom de Jhesuchrist. Trobar-los has cristians cruels e enemichs terribles e subhanyadors[?] fins que sia donada fi al poble aquell malvat qui de tots punts, ab lur secta machomèta, deu ésser cassada per a tostemps, segons que ells mateys pronuncien per lurs scriptures e doctors. E lavors se compliran los misteris dits per sant Johan Evangelista en l'*Apocalipsi* en l'obrimt del ·vii^{en}. sagell del libre que l'anyel obrí e tenia. E lavors, per grans flagells serà feta purgació del poble ecclesiàstich ésser fort humiliada la casa de Fransa, a temps en tant que no porà socórrer als ecclesiàstichs. E lavores serà feta soptosament la novitat de què lo món serà fort marvellat, ço és exaltació de novell imperi, qui farà la dita execució divinal los mals ecclesiàstichs. E après, per novell papa, serà lo món reformat gloriosament.

Quesque sia d'açò que és sdevenidor, certa cosa és que de Fransa és dit e de Scòcia e en part de Anglaterra. L'alre tot sia comanat a Déu e a sant Michael, car serà quant a Déu plaurà.

5. EL MS. 4539 DE LA BIBLIOTECA DE CATALUNYA

Gràcies a la Sra. Anna Gudayol, Cap de Reserva de la Biblioteca de Catalunya, que em va indicar verbalment la nova adquisició d'un *membrum disiectum* del *LA* de Francesc Eiximenis, de la primera meitat del s. xv, conec i poso en coneixement aquest altre ms., del qual he examinat l'original i, per pantalla informàtica, la seva descripció actual, amb d'altres aspectes que afegeixo fora de les cometes dobles volades. A aquest manuscrit, que devia ser sencer si tenim en compte la taula de rúbriques, ben comptats tots els capítols, li assigno la lletra dseta (zita) grega, d'acord amb el meu *stemma codicum* (1997).

Barcelona, BdC, ms. 4539. Francesc Eiximenis, *LA*. «Endreça» [Carta a mossèn Pere d'Artés, mestre racional de Joan I d'Aragó]. «Taula» [de rúbriques] «[1.ª meitat del segle xv] Paper. 5 f; 85 × 220 mm. [de fet, 280 d'alçada × 215 d'amplada mm.] Text a 2 cols. Caplletra embotida en blau i vermell amb filigrana lila; caplletres a l'inici de la taula dels tractats 3r, 4rt i 5è; rúbriques, calderons i referències als números de foli en vermell». Lletra gòtica librària molt regular, d'1,5 mm, d'un còdex de biblioteca de bona qualitat. Es troba entre dues planxes de cartó dur, amb veta negra, dins d'una carpeta de paper de ph neutre. A la planxa de davant, en retolador, la signatura «MS. 4539» i, sota seu, en llapis, «32-I», que indica la signatura topogràfica per a saber la prestatgeria on es troba col·locat. Conservació: marge dret dels f. 1 i 2 i angles drets dels f. 3-5 mutilats. Han estat acuradament restaurats amb paper de ph neutre tots els marges, que presenten actualment 280 mm. d'alçada per 215 mm. d'amplada. No consta al catàleg informàtic la seva procedència: segons

la Sra. Gudayol, fou adquirida a la Casa de Subhastas, que deu ser la de Barcelona. Afegida una numeració aràbiga moderna en llapis en els recto. Al f. [5v] s'aprecia el pautat antic en llapis carbó, per tal d'encabir el text a doble columna; la columna [5va] fa una caixa d'escriptura de 192 × 68 mm. i la columna [5vb], 192 × 69 mm. Així mateix, sobre la ratlla inferior del pautat de [5vb] ha estat afegit en tinta blava «Ms 4539», mig borrós, probablement per la restitució del paper dels marges dels 5 ff. Sota l'actual signatura, el timbre rodó en tinta lila que diu «Secció de Manuscrits» al marge extern superior, i dins «BIBLIOTECA DE CATALUNYA» al voltant de «BC» en un segon cercle encabir dins l'anterior. També noto el punxat en els angles del pautat en tots els ff. Varia la xifra de 192 fins a 190 mm d'alçada en d'altres columnes dels ff. El *membrum disiectum* té un intercolumni de 15 mm, un marge inferior de 60 mm. al f. [1r], de l'endreaça, i un marge superior de 32 mm. Trenta-nou línies a [1ra]. Observo el bifoli dels ff. [1] i [5] i, en restaurar-lo s'han unit els ff. [2]-[4] fent un 'trifoli'. De fet el f. [3] sembla unit modernament, arran de la restauració amb nova pasta de paper i, a més, no pot haver-hi dues filigranes de mont si no és que el f. [2] pertany a una altra unitat de paper que el f. [4]. Pel que fa a la filiació dins el meu *stemma codicum* (1997), el Ms. 4539 se situa en la branca Δ, pròxim a H, com sia que l'últim paràgraf editat *infra* de l'endreaça no es troba en d'altres mss., i dseta en podria ser un precedent immediat dins la branca Σ. D'acord amb els manuscrits examinats a la nota 24, es tracta indubtablement d'un nou còdex, sense glosses ni reclams fora d'«En cartes», indicat a l'edició de l'endreaça.

Inc.: [1ra] «Al molt honorable he molt sauj Caualler mossen pere dartes mestre racional del molt alt príncep e senyor monsenyor en joha3 per la gràcia de deu Rey darago/ lo seu» [...] *Éxpl.*: [...] «Ci Capitol ·l· qui tanca lo libra el sotsmet ala santa esgleya romana CXXIIJ». Per tant, com a mínim el còdex del LA sencer tenia 123 ff.

Fil. de «Monts» amb creu, més similar als núms. 11677, 11680, 1685, 1689 de C. M. Briquet,¹⁴ en què el primer mont i el tercer tenen la meitat d'alçada que el del mig, amb una separació ben regular entre els tres. La base respecte a l'alçada dels tres monts fa angle i no s'arrodoneix. El mont del mig fa 33 mm. d'alçada per 30 mm d'amplada quan compto els tres monts units, al f. [2r], més 47 mm si

14. Vegeu Briquet (1923: III), s. II «Monts». núm. 11677 «41 × 57r. Lyon, 1392. A. Rhône: *Testaments du fonds de St-Jean*, n° 15»; núm. 11680 «30 × 44. Florence, 1382-83. A di Stato: *Consulte e Pratiche*, n° 24»; núm. 11685 «29 × 45r. Trévis, 1405. A com.: *Atti del Podestà*, n° 305. Var. simil. Toutes avec les attaches du filigr. très visibles: Nieuport (Belg.), 1410; Friedberg (Hesse), 1411; Maëstricht, 1414». Núm. 11689 30 × 45. Florence, 1411-21. A. di Stato: *Consulte e Pratiche*, n° 43. Var. ident.: Brunswick, 1412; Pise, 1416». Els núms. 11677 i 11680 són d'un paper d'origen italià de l'últim terç del s. XIV. Especialment, els núms. 11685 i 11689 m'inclinen a pensar en un paper d'origen italià fabricat durant el primer quart del s. XV, cosa que ajuda a datar el ms.: probablement entrat el primer quart del s. XV. De ben segur que una anàlisi de lletres per un expert paleògraf ajudaria a datar-lo amb més precisió. No obstant això, dic que la gòtica cursiva, és

sumo l'alçada de la creu, feta amb dos traços. La fil. és cap avall al f. [4r], on la creu té 44 mm d'alçada damunt el mont del mig. Mentre al f. [2r] hi ha tres verjures verticals¹⁵ separades 35, 28 i 28 mm, sent el mont del mig partit per la tercera ratlla si compto des del doblegat; en el f. [4r] compto 35, 57, 34 i 34 mm quan hi ha els tres monts entre la segona i tercera verjures, si compto des del doblegat. A més a més, al f. [1r] compto tres verjures verticals separades, d'esquerra a dreta, 37, 33 i 40 mm entre elles.

Presenta certes barres inclinades (/) en vermell així com certs traços verticals de majúscules, enmig del text, que indiquen inici de nou paràgraf. Consten, encara que mutilades, totes les rúbriques dels cinc tractats o parts de què consta el *LA*: per al primer tractat, 18 rúbriques; per al segon, 17; per al terç, 59; per al quart, 57; i per al quint, 50. Lletra molt regular que dato del primer quart del s. xv, pertanyent al català oriental, ja que fa *consaguir*, *las saguents*, etc. En l'edició paleogràfica que presento tot seguit hi ha indicats els calderons en vermell així: ¶. Així mateix, en negreta, hi ha lletres amb el traç vertical en vermell, i en començo nou paràgraf. Els parèntesis ( ) indiquen text no eiximenià. Heus ací el text de l'endrea:

[Endrea a mossèn Pere d'Artés, mestre racional de Joan I d'Aragó]

[1r] Al molt honorable he molt sauj Caualler mossen pere dartes mestre raçional del molt alt príncep e senyor monsenyor en joha³ per la gràcia de deu Rey darago/ lo seu humil seruidor frare françesch eximenj[s] del orde dels frares menors/ si mateix ab tota reuerencia en aquell eternall deu qui es pare de tots los sants angels e virtuosos sperits en gloria /

Reuerent senyer meu diuurses vegades ha plagut ala vostra sencera e feruent deuocïo que hauets de temps antich ença als gloriosos angels de paradis moure a mij que sobre lur dignitat regiment ordinatio príncipat seruey e altesa compilas algun libre qui las dites lurs condicions e alteses ex plicas/ per gujsa que vos/ primer/ e als altres que vendran apres poguessets vostres

lògic, recorda la de *G* (ms. 342 BdC, any 1418) però la lletra *d*, per exemple, té un traç superior amb bucle. *N* (ms. 462 BdC, s. xv) té una *a* molt similar a la majúscula gòtica librària i a la majúscula de *Q* (ms. h-ij-13, S. Lorenzo de El Escorial, s. xv), amb el darrer traç de la *a* similar al ms. 4539, però no té la *a* de *N. R* (ms. h-ij-21, S. Lorenzo de El Escorial, s. xv) presenta, per exemple, l'últim traç de la *a* més gruixut que el d'aquest nou ms. *S* (Biblioteca Nacional de París, ms. esp. 38, princ. s. xv) té la *d* amb un bucle superior i alterna les *a* majúscules i la minúscula, més corrent, com al nou ms. *T* (ms. 4, Ateneu Barcelonès; em refereixo a la part original del s. xv i no a l'afegit del xvi) té una *d* que fa un ganxo i, a voltes, un bucle a la part superior. β (ms. 350, Trinity College Library, de Cambridge, del s. xv [la meua descripció (1992) es basa en la manuscrita de la Dra. Badia] presenta un últim traç de la *a* no tant vertical com el del nou ms. δ (ms. h-ij-16, S. Lorenzo de El Escorial; 1409) té una *d* amb un bucle superior. ϕ (ms. 2921, 4°, Kongelige Bibliotek, de Copenhaguen) té una lletra inclinada cap a la dreta, no corresponent a la verticalitat i bons traços del nou ms. He partit de les fotocòpies de Gascón (1988); també utilitzo l'*stemma codicum* de Gascón (1997: 689).

15. Per les verjures verticals, vegeu els meus dibuixos aproximatius, no calcats, i les separacions entre elles als meus diferents articles sobre filigranes de paper, que van apareixent a les actes de l'Associació Hispànica de Historiadors del Paper dels congressos de Conca (1997), Còrdova (2001) i Sarrià de Ter (2003).

coratgues en s[eru]ar a lur honor / seruey / amor / e reuerencia

E jatcessia senyer meu que aquesta cosa sia a mj fort difiçil / axi per lur transcendent altesa e condicio natural com per ma gran ignorança e jmpericia brutal Empero attenent la fontal pietat e clemença del nostre saluador que quant li plau / fa parlar lengues de besties ço que ala sua jnmensitat es plasent

Attenent encara ala gran obligacio que humana natura ha als dits gloriosos sperits benuyrats / hoc encara pensant en la dita feruent devocio vostre / que hauets als dits santificats sperits / e cogitant aximateix que aço poria esser per motiu / e occasio de [1rb] moltes deuotes persones [...]mar aquelles / e que per aço [...] consaguir algun merit e[...] lur fauor e ajuda en [...]tats per tal presumj de com[...] libre comenant lo proçes e[...]yor de tot lo mon / Prou[...] que si açi se conte res que sia [...] e ben dit / que tot sia atribu[...] clemencia sua / e ala vid[...] angels e si per ignorancia he [...]vertensia hi hauja res n[...]o sospitos en la fe / o ofe[...] piedoses consciencies / que tot [...] per cas e per nulla tostemps s[...] ho tot sots de terminacio dela [...] esgleya

¶Aço donchs presup[...]vets saber senyer meu que aquest [...] dels sants angels en summa ·v· tractats ¶Lo primer tract[...] altesa e natura excellent ¶Lo [...] tracta de lur orde reuerent ¶ [...] tracta de lur seruey diligent ¶ [...] tracta de lur victoria feru[e]n[t] [...] [...] quint tracta de lur honorab[...]

¶Proceent donchs al prim[...] ab la gracia de nostre senyor [...] saberque aqujs conten e[...]yen las saguents 88obre[...] Primer proposa curt e en [...]tenza dela angelical natura ¶ Capitol Segon qui en[...] bon angel en si mateix e [...]¶ Capitol terç qui tracta [...] lo mon nagan angel ¶ Capitol ·III· quj ensen[...] qual es substancia speritual [...] (En cartes)

SERGI GASCÓN URÍS

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

AHCB: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona.

ALTURO 2001: Jesús Alturo, *El llibre manuscrit a Catalunya. Orígens i esplendor*, Barcelona, Generalitat de Catalunya. Departament de Presidència.

ALTURO 2003: Jesús Alturo, *Història del llibre manuscrit a Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya; versió anotada d'Alturo 2001.

BARRAQUER 1906: C. Barraquer, *Las casas de religiosos en Cataluña durante el primer tercio del siglo XIX*, Barcelona, Imprenta de Francisco J. Altés y Alabart, 2 vols.

BARRAQUER 1915-18: C. Barraquer, *Los religiosos en Cataluña durante la primera mitad del siglo XIX*, Barcelona, Imprenta de Francisco J. Altés y Alabart, 4 vols.

BdC: Biblioteca de Catalunya, Barcelona.

BNM: Biblioteca Nacional, Madrid.

BRIQUET 1923: Charles Moïse Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier*, Leipzig, Hiersemann, 4 vols.

BUB: Biblioteca Universitària, Barcelona.

- GASCÓN 1988: Sergi Gascón, *Estudi de manuscrits catalans del «Llibre dels àngels» (1392)*, treball de recerca, Departament de Filologia Catalana, Universitat Autònoma de Barcelona.
- GASCÓN 1992: Sergi Gascón, *El «Llibre dels àngels» (1392) de Francesc Eiximenis. Edició crítica*, tesi doctoral, Departament de Filologia Catalana, Universitat Autònoma de Barcelona.
- GASCÓN 1996: Sergi Gascón, «Un text d'Eiximenis al monestir [de Sant Feliu de Guíxols]», a *Patrimoni i Història Local. Jornades d'homenatge a Lluís Esteve i Cruañas (6-7 d'octubre de 1995)*, Àrea de Cultura i Patrimoni, Ajuntament de St. Feliu de Guíxols-Diputació de Girona, 127-130.
- GASCÓN 1997: Sergi Gascón, «*Eiximeniana fragmenta recuperata*», a *Actas AHLM* 6, I, 671-689.
- HERNANDO 2002: Josep Hernando, «Del llibre manuscrit al llibre imprès. La confecció del llibre a Barcelona durant el segle xv. Documentació notarial», *ATCA*, 21, 257-603.
- MASSÓ 1909-10: Jaume Massó i Torrents, «Les obres de fra Francesch Eximenic (1340?-1409?). Essai d'una bibliografia», *AIEC*, Barcelona, 588-692.
- PLADEVALL & CATALÀ ROCA 1974: Antoni Pladevall i Francesc Català Roca, *Els monestirs catalans*, Vitoria, Destino.
- ZARAGOZA 1997: Ernest Zaragoza, *Catàleg dels monestirs catalans*, Barcelona, PAM.
- ZARAGOZA 2002: Ernest Zaragoza, *Abaciologi benedictí de la Tàrraconense*, Barcelona, Fundació Balmesiana, Barcelona.